

I t K

4

adalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

István: „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...” Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez

ompay H. János: Erdélyi János műköltészet-kritikája az 1840-es években

h Tünde: „Egy vers neméne megjobbitot modgyai.” Szenci Molnár Albert a versről

sányi Miklós: Kölcsey Ferenc görög fordításai 1813–1814-ből

ralovszky Miklós: Az Ady-kutatás eredményei és távlatai Vitályos László bibliográfiája úkrében

ve Kálmán: Vajda János a *Bánk bán*ról

pp Éva: Tamerlán (A lappangó pápai pálos iskoladráma magyar nyelvű nyomtatott rogramja 1761-ből)

sztvay Tünde: Földi angyalok. Dsida Jenő ismeretlen szerelmes levelei

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1993. XCVII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kőszeghy Péter
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc
Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

- Bartók István:* „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...” Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordítási irodalom kritikátörténetéhez 451
- Korompay H. János:* Erdélyi János műköltészet-kritikája az 1840-es években 470

Kisebb közlemények

- Tóth Tünde:* „Egy vers neménc megjobbitot modgyai.” Szenci Molnár Albert a versről 501
- Vassányi Miklós:* Kölcsey Ferenc görög fordításai 1813–1814-ből 510
- Kovalovszky Miklós:* Az Ady-kutatás eredményei és távlatai Vitályos László bibliográfiája tükrében 519
- Bene Kálmán:* Vajda János a *Bánk bán*ról 527

Adattár

- Knapp Éva:* Tamerlán (A lappangó pápai pálos iskoladráma magyar nyelvű nyomtatott programja 1761-ből) 537
- Császtoay Tünde:* Földi angyalok. Dsida Jenő ismeretlen szerelmes levelei 541
- Földesi Ferenc:* Gyulai Pál versei Kosztolányiról és Endrődi Sándorról 557

Szemle

- Astrik L. Gabriel: *The Paris Studium; Robert of Sorbonne and His Legacy* (*Kulcsár Péter*) 555
- Anthony A. Barrett: *Janus Pannonius: Epigrammata – The Epigrams.* Csorba Győző: *Janus Pannonius: Epigrammata lasciva – Pajzán epigrammák* (*Török László*) 566
- Áttűnések. A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában (*Erdődy Edit*) 566
- Richard Pražák: *Cseh–magyar párhuzamok. Tanulmányok a 18–19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról* (*Berkes Tamás*) 566

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

„SZÜKSÉGES AZÉRT AZ JÓ FORDÍTÁS, ÉS HASZNOS...”

Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez

Ebben a dolgozatban a fordításról alkotott korabeli véleményeket próbálom rendszerezni: a szerzők, fordítók nézeteit saját maguk és mások ide tartozó tevékenységéről. Elsődleges forrásaim a kapcsolódó munkák ajánlásai, előszavai.

Nem könnyű meghatározni a kört, amelyen belül érdemes vizsgálni. A korszak magyar nyelvű nyomdatermékei igen jelentős részben idegen nyelvű eredetire mennek vissza, és nemcsak a bőséges kegyességi irodalomban. A világi kiadványok között is számos más nyelvből fordított politikai, jogi, orvosi, természettudományos tárgyú kézikönyv található. Ma akkor beszélünk fordításról, ha egy műről tudjuk: bizonyos szerző meghatározott művét valaki megpróbálta egy másik nyelvre átültetni. A vizsgált korszakban a helyzet korántsem ennyire egyszerű. Még ha a magyar szöveget nagyjából meg lehet is feleltetni egy megnevezett idegen szerző pontosan hivatkozott művének, akkor is lehetnek eltérések a feldolgozás módjából adódóan. Gyakori, hogy a források között több idegen minta is szerepel, a magyar változat elkészítője tehát nemcsak fordító, hanem szerkesztő is. Egy-egy kötet kompiláció mivoltára sokszor csak annyi utal, hogy – például – „deák és anglus authorokból” merített az összeállító. Az sem sokkal pontosabb információ, ha megtudhatjuk: az eredetét „egy tudós ember” írta; esetleg a szerző „innen-amonnan szedegette össze”...

Nem törekedhettem hét évtized valószínűsíthető fordításirodalmának teljes körű feldolgozására, mindazonáltal a lehetőségeimhez képest igyekeztem minél szélesebb spektrumot áttekinteni. A korabeli szerzők által érintett témákat négy csoportba sorolom. Először a fordításirodalom legáltalánosabb kérdéseire keresek választ: ilyen az eredetiség megítélése, a fordítások szükségessége és haszna. Ide kapcsolódik a célkitűzések legátfogóbb felvázolása. A második csoport a „miért?” kérdésre adott feleleteket, az egyes területeken megnyilvánuló szándékok konkrétabb megfogalmazásait tekinti át. A „hogyan?”-é a harmadik csoport. A század egyik legtöbbet vitatott témája az eredeti és a fordítás viszonya. Itt kerülnek terítékre a megfogalmazás és a tartalmi hűség problémái, a kifejezésmód és a megcélzott közönség összefüggése, a filológiai igényesség és az átdolgozás lehetőségei, valamint sok apróbb, fordítástechnikai részletkérdés. A negyedik csoportban célszerűnek látok bemutatni néhányat azokból az adalékokból, amelyek az előbbi három közül egyikhez sem kapcsolódnak szorosan, de a téma tárgyalásakor indokoltnak tetszik hivatkozni rájuk. Ezen a helyen munkám összefoglalásának csak rövidített változatát adhatom közre. A terjedelmi korlátok miatt csupán a legjellemzőbb részleteket idézem.

I. „A’ nyelvnek külömbsege a’ dolgot külömbé nem tészí”

1. Az eredetiség

Az eredetiség kérdése a fordításirodalommal kapcsolatban kétféle összefüggésben vetődött fel. Az egyik éppen az eredetiség elhárítása. Régi közhelyeszt dolgokkal kapcsolatban leszögezni, hogy az előadandók nem valamiféle emberi leleményből táplálkoznak, hanem a legmegbízhatóbb forrásokból származnak: a Bibliából, az egyházatyáktól vagy legalábbis a téma kiváló szakértőitől. Egy-egy ilyen nyilatkozat a mű (fordítás) hitelét hivatott növelni. Pécsi Király Imre katekizmusában (1635) a források megnevezése nélkül mindössze a gyűjtögető méhecske toposzával él, érzékeltetve, hogy „semmit az újjából nem szopott”.¹ Szentpéteri István, amikor a részegeskedés ellen fújja trombitáját (1698), ugyancsak más tekintélyekre támaszkodik, de már elég erős érvnek érzi azt is, amit „hallomásból tanult” – még ha ezek nem a legszentebb szerzőktől származnak is.²

A XVII. század hitvitákkal terhes légkörében egyébként leginkább a katolikusoknak kellett védekezniük az „újság” vádja ellen. Hiszen, mint közismert, a protestáns felekezetek a hitújítás vádjára azzal feleltek, hogy ők csak visszatértek az eredeti eszmékhez, és erre éppen az ellenfél „újságai” miatt volt szükség. A katolikus szerzők a fordításokban sem mulasztják el tisztázni magukat az újítást célzó elmeszítgatás gyanúja alól. Lehet példát hozni erről az oldalról is a katekizmusoz kapcsolódó érvelésre (Illyés István, 1686).³ Még inkább igényelték a magyarázatot a szent-életrajzok. Illyés András Villegas Alfonsus-fordítását (1682–1683) illetően természetes, hogy a legfőbb tekintély maga a „nevezetes olasz auctor”,⁴ annak a lehetőségnek csak örülhetünk, hogy Tarnóczi István magyar szentjeinél (1695) az „írástudók könyvei” alatt a magyarországi latin irodalomra is gondolhatunk.⁵ Bizonyára nem ok nélkül tettek hasonló nyilatkozatokat a szerzők egy-egy prédikációskötet (Illyés András, 1692)⁶ vagy éppen ájtatosságokat, imádságokat, litániákat tartalmazó gyűjteményében.⁷

Az eredetiség kérdésének másik aspektusa a fordítói munka mint értékes szellemi teljesítmény elismertetése. A század második felében még vita tárgyát képezte, hogy illő-e valakinek más munkájával előhozakodnia a saját neve alatt. Nagyari Benedek (1651) meglehetősen öntudattal hangsúlyozza a fordító szellemi munkájának értékét.⁸ Nánási L. István (1670) hasonlatokkal igyekszik meggyőzni olvasóit, hogy semmi kivetnivaló nincs abban, ha megfelelő helyről

¹ PÉCSÉLI KIRÁLY Imre, *Catechismus*... Lőcse, 1635. RMK I. 653. Az olvasókhöz.

² *Hangos Trombita... Mellyet a’ Proféták, Apostolok, és Evangelisták írásokból vött és szedegetett Szent-Peteri István... Debrecen, 1698.* RMK I. 1521. Ajánlás a szentmihályi keresztény gyülekezetnek.

³ ILLYÉS István, *Lelki tég, Avagy Catechismus.* Nagyszombat, 1686. RMK I. 1356. Előljáró beszéd.

⁴ *A keresztyéni életnek példája... azaz A’ szentek élete... Olaszbol Magyarra fordittatott... Illyes Andras... által.* 1–5. Nagyszombat, 1682–83. Előljáró beszéd az olvasóhoz.

⁵ TARNÓCZI István ford., *Regi Magyar Szentseg, Avagy: Magyar-Ország... ötven Szentekinek, és Böldöginak le-képzett élete... Nagyszombat, 1695.* RMK I. 1483. Az olvasóhoz.

⁶ ILLYÉS András, *Megrövidítettett íge... 2. rész.* Bécs, 1692. RMK I. 1416. Előljáró beszéd.

⁷ *Lelki paradicsom...* [H. n.] 1700. RMK I. 1572. Intés a keresztyén olvasóhoz.

⁸ *Orthodoxus Christianus; Az az: Igaz Vallásu Keresztyen... Melly, egynehány Anglus és Deák Authorok-bol össze-szedegettetett... Nagy-Ari Benedek... által.* Várad, 1651. RMK I. 855. Az igazságszerető olvasóhoz.

merítünk.⁹ Köleséri Sámuel (1677) sem hajlandó szégyenkezni az idegen források miatt: hiszen nem az eredet, hanem a tartalom alapján kell megítélni a fordításokat. Ő maga szívesen olvas akár „indiai, kínai vagy szerezseny” könyvekből készült fordításokat is, ha azok jók.¹⁰ A katolikus Tarnóczi István (1675) is hasonlóan nyilatkozik „Bona János”-fordításának előszavában.¹¹

2. Viszony más nemzetekhez

Az előszókban megfogalmazódik az is, hogy miért szükséges idegen szerzők műveit anyanyelvünkre lefordítani. A legáltalánosabb érvek között sűrűn emlegetik, hogy nem szégyenkezhetünk „más keresztény nemzetek” mellett. Az elmaradás tényét, a felzárkózás igényét gyakran hangoztatják kifejezetten témánk vonatkozásában is mind katolikus, mind református részről: mások fordítanak, mi pedig nem. Tasi Gaspár „Feuktius Jakob” prédikációinak átültetése alkalmából (1640) méltatja az „egyéb keresztény nemzetek” serénységét.¹² Laskai János (1644) hasonlóan dicséri az idegeneket, és kénytelen velük szembeállítani saját nemzetét „restsége” miatt.¹³ Különösen figyelemre méltó a két utóbb idézett szerzőnél, hogy az eredeti művek írását és a fordítást egymás mellett, egyenrangú teljesítményként említik. Pankotai Ferenc (1650) is irigykedve tekint „más keresztény országokra”.¹⁴ Somosi Petkó János (1656) már nem fest a magyar viszonyokról ilyen szomorú képet: „a deák könyv eléggé bü” nálunk is, csak éppen le kellene fordítani őket „tulajdon nyelvünkre”.¹⁵ A század végén már van, aki egészen biztatónak látja a helyzetet: Debreceni K. János szerint (1693) Magyarországon „ugyan bokrosával találatnak” a héber, görög, angol és holland nyelvek ismerői. Ezért „kapdos” ő az olaszon. Deodatus-fordításának elkészítése mellett az egyik fő érve, hogy a szerző Biblia-kommentárját angolra is lefordították.¹⁶

A más népekhez való viszony kellemesebb oldala, amikor a fordító nemzeti büszkeségét lehet érzékelni. Iratosi T. János elégedetten vezeti be Perkins-fordítá-

⁹ Szű Titka... *mellyet... egy nevezetes Anglus Authornak erről való Discursusának, és mint egy Practicus Commentariusának... rendi szerént, prédikatio formára rendelt és ki-adott annak részeit punctumit bizonyos Szent Írásbéli helyekre szabván és alkalmaztatván; sokkal, közel még-annyival sok helyeken interpolált, ujítgatot, világozot és öregbítet... Nánási L. István. Kolozsvár, 1670. RMK I. 1103. A csalárdság nélkül való olvasóhoz.*

¹⁰ *Szent Írás Ramaiara Vonatott Fel-Keresztyen... Mellyet, rész szerint Anglus Authorokból, rész szerint maga Elmélkedésiből öszve szedegetvén... ki-bocsátott Köleseri Samuel... Debrecen, 1677. RMK I. 1209. Előljáró beszéd.*

¹¹ *Menyben Vezető Kalauz... Melly... Deákuil irattatott. Most pedig A'... Magyar Nemzetnek vigasztalására kibotsáttatott P. Tarnoczi István... által. Nagyszombat, 1675. RMKI. 1185. Előljáró beszéd.*

¹² *Öt rövid Predikátzio... Mellyeket... Magyarra pedig fordított Tasi Gaspár. Pozsony, 1640. RMKI. 705. Ajánlás: Emerico Losi, Archiepiscopo Strigoniensi.*

¹³ *Hittül-szakadastnak tellyes meg-orvoslása, Mellyet... Magyarra fordított Laskai János. Várad, 1644. RMK I. 764. Ajánlás Iktári Bethlen Istvánnak.*

¹⁴ *S. Hilarius... Magyar nyelven ki-botsáttatott; Pankotai Ferencz... által. Várad, 1650. RMK I. 839. A keresztény olvasóhoz.*

¹⁵ *Igaz és Tökéletes boldogságra Vezérlő Ut... Magyar nyelvre fordítatot, Somosi Petkó János által. Sárospatak, 1656. RMK I. 913. A kegyes olvasóhoz. Vö. A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek. Írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Bp., 1981. 146.*

¹⁶ *Isten ajándékaval való kereskedés, Avagy Enekek Enekenek Magyarazattya... Melly... Magyarra fordítatot... Debreceni K. János... által. Debrecen, 1693. RMK I. 1435. Ajánlás a debreceni egyházközség előljáróinak.*

sát (1637) az angol, francia, spanyol és latin változatok közé.¹⁷ Hasonló figyelhető meg Kéri Sámuel Seneca-fordításánál (1654).¹⁸

A fordítói öntudat néha talán túlságosan is megerősödik. Komáromi Csipkés György „a hit ágazatainak” magyar nyelvű rendszerezésével (1666) – saját meggyőződése szerint – nemcsak hogy méltó társa a hasonló témájú idegen nyelvű munkák szerzőinek, hanem műve túl is szárnyalja azokét.¹⁹ Szentpéteri István arra ugyan nem aspirál, hogy már említett írása a részegeskedés ellen (1698) általában a hit kérdései között a legtökéletesebb munka legyen; ám hogy a választott szűkebb területen akár latinul, akár magyarul valaki ehhez foghatót írt volna, arról nincs tudomása.²⁰

3. A nemzet felemeléséért

A fordított művek is beilleszkednek abba a vonulatba, amely az értelem és a lélek nemesítése által a nemzet felemelését célozza. Könnyen találhatunk példákat a szellemi értékteremtés céljának legáltalánosabb megfogalmazásaira. A fordítók különbözőképpen variálják azt a régi közhelyet, mely szerint a magyarok kiválóak a testi vitézkedésben, de a szellemi értékek tisztelete nem a legerősebb oldaluk. Iratosi T. János Perkins-fordításának (1637) ajánlásában éppen azzal biztat, hogy a „lelki vitézséget” is megszerezhetjük, ha akarjuk.²¹ Laskai János Lipsius-fordításának (1641) előszavában viszont azon kesereg, hogy a régi dicsőségnek már csak híre van meg.²² Kéri Sámuel (1654) a lényegét illetően változatlanul ismétli a közhelyet: „a mostani vitézek” is idegenek a „külömb-külömb-féle szelíd, dicséretes és üdvösséges” erkölcsöktől; de a fordítások révén azért lát lehetőséget a „belső lelki vitézség” meghonosítására.²³ Nem ritka a hivatkozás a „siralmas időkre”, amikor az idegen forrásból származó vigasztalás az elkorcsosulástól mentheti meg a nemzetet (Nógrádi Mátyás, 1672).²⁴ Gyakran idézzük Pápai Páriz Ferenc vágyainak megfogalmazását; most annál inkább is ide illenek, mert fordításokat vezet be velük: eszményképei az Igazság, a Szeretet (1680),²⁵ a Bölcsesség (1696)...²⁶

¹⁷ *Az ember életének, boldogul valo igazgatásának modgyárol, ... fordittatot Iratosi T. Ianos... által.* Lőcse, 1637. RMK I. 670. Ajánlás Debreczeni Tamásnak és Rákóczi Györgynek.

¹⁸ KÉRI SÁMUEL ford., *Keresztyén Seneca...* Bécs, 1654. RMK I. 882. Ajánlás Batthyány Ádámnak.

¹⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz hit...* Szeben, 1666. RMK I. 1042. A kegyes olvasónak.

²⁰ L. a 2. jegyzetben i. m.

²¹ L. a 17. jegyzetben i. m.

²² *Iustus Lipsiusnak az Állhatatosságról írt két könyve...* Magyarra fordítottak Laskai Ianos által. Debrecen, 1641. RMK I. 714.

²³ L. a 18. jegyzetben i. m.

²⁴ *Idvösség Kapuja... Melljet... Magyar Nyelvre fordított... Nógrádi Matyas.* Kolozsvár, 1672. RMK I. 1133. A kegyes olvasóhoz.

²⁵ *Pax Animae... Magyarra fordítottat Pápai Páriz Ferenc... által.* Kolozsvár, 1680. RMK I. 1246. Ajánlás Apafi Mihálynak.

²⁶ *Pax Aulae... Magyar nyelven ki-adattattak Pápai Páriz Ferenc... által.* Kolozsvár, 1696. RMK I. 1488. Ajánlás Teleki Lászlónak és Vaji Annának.

II. „...ugyan szükséges-is volt erre nézve ily könyvet valaha Magyar nyelven írni...”

1. Vallási szükségletek

A korszak fordításirodalmának legnagyobb része a vallásos szükségletek kielégítésére jött létre. Nem szólok ezen a helyen a bibliafordításokról. Az egyes felekezetek fontos dokumentuma az aktuális hitvallás magyar változata. Az *Augustana Confessio* (1633) bevezetőjében Lethenyei István világosan megfogalmazza, hogy a hitvallás magyar szövegének kiadása elkerülhetetlen.²⁷ Természetesen olvasható volt magyarul a *Helvét Hitvallás* is. Katekizmusokról már esett szó; a *Heidelbergi Kátéval* kapcsolatban nyomon követhetjük, hogyan igyekeztek az újabb külföldi kiadások nyomán a hazai redakciókat is egyre korszerűbbé tenni.²⁸

Gyakorlati szükséglet követelte meg az énekeskönyvek ismételt kiadásait. A vizsgált korszakban (is) egy-egy újabb redakció megjelentetésében fontosak voltak a felekezeti szempontok. A Gönczi-énekeskönyv előszavában a magyarul való éneklés teológiai alapját is olvashatjuk.²⁹ Kájoni János (1676) „régí szép ruhájokban” szerette volna visszaöltöztetni a megromlott énekeket.³⁰

Jóval harciasabban látott Illyés András az „eretnekek dögleletes tudományának” kigyomlálásához a templomi énekekből. Rodericus Alfonsus-fordításának előszavában befejezett tényként beszél az átalakításról. Előjárója azonban, Vid László, a későbbi ausztriai provinciális más irányba terelte Illyés András buzgalmét.³¹ Az új katolikus énekeskönyvet végül Illyés István adta ki (1693). Ő sem takarékoskodott az átigazításokkal „az igaz értelem” helyreállítása érdekében. Az olvasóhoz szólva konkrét példákat hoz a rossz fordításokra és a helyes megoldásra. Például idézi, hogy a korábbi fordító a CII. zsoltárt milyen „eretnekül csigázza”, vagy „Illyen erőszakot szenved a’ CXLV Soltár”.³²

Akárcsak a templomi éneklésnél, az imádkozásnál is fontos, hogy a hívő értse is a szöveget, amint azt világosan megfogalmazta Debreceni Péter Kegel-fordításában. (1637).³³ Úgy látszik, mintha magyar nyelvű imádságoskönyvekben a század végén különösen a lutheránusok szűkölködtek volna.³⁴

A vallásos irodalomban gyakoriak voltak a halálra való felkészülést segítő művek. Ezek között is sok a fordítás. Darholcz Kristóf elsősorban hasznossága

²⁷ Az *Calvinistac Magyar Harmoniaianac... meg hamisítása. Mellyet Lethenyei Istvan... Az Szent Írás-magyarázó Lutheraanus Doctoroknak közönséges Írásokbul Magyar nyelven világosságra ki-bocsátot.* Csepreg, 1633. RMKI. 626. A keresztyén olvasóhoz előljáró beszéd.

²⁸ *Catechismus...* [A Heidelbergi Káté 4. kiadása]. Sárospatak, 1658. RMK I. 938. A keresztyén olvasóhoz.

²⁹ *Kereszteni Isteni Dicsiretek...* Lőcse, 1635. RMKI. 648. Praefatio.

³⁰ *Cancionale Catholicum...* Kájoni P. Frater János által. Csiksomlyó, 1676. RMK I. 1188. A keresztyén olvasónak.

³¹ *A’ Keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek es a tekelletességnek gyakorlatossaga... Olaszból, és Deákbul szorgalmatoson meg-magyaráztatott Illeys Andras-által.* Nagyszombat, 1688. RMKI. 1370. Előljáró beszéd.

³² ILLYÉS István (kiad.), *Soltári énekek... és Halottas Enekek...* Nagyszombat, 1693. RMK I. 1446. A keresztyén olvasónak szóló levél.

³³ *Tizenkét Idvösseges Elmelkedesec... mellyec... magyar nyelvre fordítattac, Debreceni Peter által.* Leyden, 1637. RMKI. 669. Előljáró beszéd.

³⁴ Ács Mihály, *Arany Lancz, Avagy... alázatos Imádkozások...* Lőcse, 1696. RMKI. 1489. A tiszteletes Autorhoz.

miatt ültette át magyarra a *Novissima Tubát* (1639).³⁵ Illyés István a „nyomorúságos időben” az „olvasni tudó áitatos híveken” keresztül szeretne volna segíteni a halálra készülőköt (1693).³⁶ Pápai Páriz Ferenc ugyancsak a „siralmas idő” miatt érzi különösen aktuálisnak hasonló tárgyú fordítását (1698).³⁷

2. Magyar könyvre magyar könyvvel

A korszak vallásos irodalmában némelykor a hitviták is kapcsolódnak a fordításokhoz. Ide tartoznak azok az esetek, amikor a vita a külföldi szerzők nyomán már magyarul zajlik: magyar könyvre magyar könyvvel felelnek. A katolikus–református ellentétre példa *A Witebergai Academiának vizsgálása* (1632). Ez válasz egy németből készült fordításra a Mária-kultusról, amelyet „az Pápásoknak örök gyalázatjára” adtak ki.³⁸ Nincs béke a protestáns felekezetek között sem. A lutheránus Lethenyei István már említett fordításával (1633) a magyarországi kálvinisták fáradozását utasítja vissza, nevezetesen, hogy vallásuknak a lutheránusokéval való hasonlóságát igyekeznek kimutatni. A megcáfolandó mű ez alkalommal is magyar kiadvány, Samarjai János *Magyar Harmóniája*. Nem nélkülözi a szellemeséget az ellenfél harmóniateremtő módszerének a minősítése: ezzel a metódussal a helvét hitvallást még Pázmány Kalauzával is közös nevezőre lehet hozni.³⁹ Az evangélikus–katolikus összecsapások közül való *A pápisták méltatlan üldözése a vallásért* (1643), amely Veresmarti Mihály Lessius-fordítására felel. Különösen fontos érv a magyar nyelvű vita mellett az anyanyelvükön olvasók széles köre. A megcáfolandó munkát ugyanis szerzője „zsákkal hordatván fel” a pozsonyi országgyűlésre, az „egész Magyar-országot véle bétöltötte”. Természetesen a cáfolat sem maradhat olvasóközönség nélkül.⁴⁰ A vitázó kedv a század végére sem csillapodott. Matkó István többek között azért fordított le egy munkát angolból (1691), hogy olvasói az ellenfelek „szájokat bédughassák” vele.⁴¹ A felekezeti különbségek nemcsak teológiai művekben jelentkeznek, hanem például egy ártalmatlannak látszó botanikai munkában is. A református fordító felhívja a figyelmet az eredeti munka „pápista babonáságaira”, de dicséretes toleranciával azokat is lefordítja (1669), nehogy a csonkítás vádjával illethessék.⁴²

³⁵ *Novissima Tuba, az az. itiletre serkentő vtolso Trombita szo... Deákbul Magyarra fordittatot Darholcz Christoph által.* Kassa, 1639. RMK I. 692. Ajánlás Darholcz Ferencnek.

³⁶ *Készület A' jól meg-haláshoz... Illyes István... által, Magyarul rövidebben, és némely változással, s néhol hozzá-adással-is, ki bocsáttatott.* Nagyszombat, 1693. RMK I. 1447. A keresztény olvasóknak szóló levél.

³⁷ *Pax Sepulchri... Német Irásból szedegettetett és e' kisdéd hordozható formában szorítottatott... Pápai Páriz Ferenc... által.* Kolozsvár, 1698. RMK I. 1526. Ajánlás Teleki Krisztinának.

³⁸ *Az Witebergai Academianak... vizsgálása. Mellyet... magyarul fordított Tolnai István.* Gyulafehérvár, 1632. RMK I. 617. Ajánlás Rákóczi Györgynek.

³⁹ L. a 27. jegyzetben i. m. Az Augustana Confessiórul való előljáró beszéd.

⁴⁰ *Papisták méltatlan üldözése a' vallasert...* [H. n.] 1643. RMK I. 753.

⁴¹ *...Menyei Élő Kenyér... Mellyet... Magyar nyelvre fordított... Vasarhelyi Matko Istvan...* Kolozsvár, 1691. RMK I. 1407. Előljáró beszéd.

⁴² *Kerti dolgoknak le-írása... Magyarra fordítottak és sok helyeken továbbra-is értelmessebben magyarázttak Nadányi János által.* Kolozsvár, 1669. RMK I. 1087. Ajánlás Bornemisza Annának.

3. Jog, politika, természettudomány, históriák

Mint a legutóbb említett munka is példázza, a vallásos irodalom mellett a világi élet gyakorlati szükségletei is megkövetelték a fordításokat. A magyar nyelvű jogi irodalomhoz tartoznak a különféle „articulusok” latin–magyar kiadásai. Szempontunkból érdekesebb Kászoni János munkája (1647), mert világosan meghatározza a fordítás létrejöttének okát: a peres ügyekben latinul néha még „a törvény dolgainak kiszolgáltatói” sem boldogulnak.⁴³

Politikai célzattal fordította le Csepregi Turkovics Mihály (1663) Sibrik György váradi főkapitány 1585-ös levelét.⁴⁴ Hasonló megfontolás vezette Bársony Györgyöt, II. Sylvester pápa Szent Istvánhoz intézett bullájának lefordításakor (1671).⁴⁵ A „Politica Philosophiai Okoskodást” magyarul is követhették azok, akik e szerint kívánták „jobbítani indulataikat” (1674).⁴⁶

A szó szoros értelmében élet-halál kérdése volt az orvosi könyv a pestisjárványok idején. Akadt vállalkozó, aki tolmácsolta a „régii, nevezetes, tudós Orvos Doctorok” javallatait (1645).⁴⁷ Egészen különleges hely illeti meg a század fordításirodalmának kritikátörténetében Felvinczi György munkájának előszavát (1694). Angol minta nyomán az egészséges életmód szabályait szedte versekbe. A jóakaró olvasóhoz szólván a verses műfordítás problémáit tárgyalja.⁴⁸

A gyógynövényekről szóló könyv lefordítását (1669) is gyakorlati szükséglet követelte: kevés az orvos, kevés a patika, az erdei-mezei növényekkel viszont a kellő szakismeretek birtokában bárki eredményesen kezelheti magát.⁴⁹ A lovak orvoslásáról szóló könyvecskének (1656) két variánsa is ismeretes.⁵⁰ Miskolczi Csulyak Gáspár *Jeles vadkertje* 1702-ben jelent meg, de az ajánlás kelte 1691. A fordító hosszasan fejtegeti, hogy a könyv mennyire alkalmas Isten nagyságának érzékeltetésére a sokféle teremtet állat bemutatásával; ugyanakkor arra is gondol, hogy a színes leírások „a prédikációknak bőségétől már ugyan megcsömörlött elmék előtt” szíves fogadtatásra találnak.⁵¹

A gyakorlati szükségletek által inspirált fordítások között említhetők a kalendariumok is, hiszen időnként a címlapjukon is feltüntették, hogy mely ne-

⁴³ *Rövid Igazgatas A' Nemes Magyar Országának és hozzá tartozó Részeknek szokott Teorveny Folyásiraol Mellyet... Deäkbol Magyar nyelvre fordított Kászoni János.* Gyulafehérvár, 1647. RMK I. 791. Előljáró rövid írás a Méltóságos Erdélyi Fejedelem fehérvári Udvarbírájához, Nemzetes Ciko Mihály Uramhoz.

⁴⁴ CSEPREGI TURKOVICS MIHÁLY ford., *Tanácsi Tükör, az az, N. Gyulai Pálnak... Loele...* Szeben, 1663. RMK I. 1006. Az olvasóhoz.

⁴⁵ *Magyar Ország Tüköre...* Bársony György ford. Kassa, 1671. RMK I. 1110. Címlap.

⁴⁶ *Politica Philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek Példája. Mellyet valamely, Istenét, vallását, Királyját és hazáját igazán szerető Nemet ember G. C. I. Deäkbol Magyarra forditoán, és ez mostani Utvarisággal tellyes Világh fiainak elméjéhez illetteőn különbözö indülattyok és tudományok megh jobbítására rendeltett...* Lőcse, 1674. RMK I. 1169. Címlap.

⁴⁷ WÉBER JÁNOS, *Amuletum, az az: Rövid és szükséges oktatás a' Dög-halálról.* Bártfa, 1645. RMK I. 767.

⁴⁸ FELVINCZI GYÖRGY ford., *Az... Salernitana Scholanak... könyve... Melly most Magyarra fordittottt és Rhythmusokban alkalmaztatott.* Lőcse, 1694. RMK I. 1459.

⁴⁹ L. a 42. jegyzetben i. m.

⁵⁰ *Lovak orvosságos megprobált uj Könyvetskéje... melly... Tseh Márton által... Magyarra fordittottt.* Lőcse, 1656. RMK I. 908; 909a.

⁵¹ MISKOLCZI CSULYAK GÁSPÁR, *Egy jeles Vad-Kert...* Lőcse, 1702. RMK I. 1658. Ajánlás Czzegei Vas Györgynek és feleségének.

vezetes külföldi „Doctor” írásából alkalmazták az adott kiadást a magyar viszonyokra.⁵²

A világi históriák bevezetőiben nem mulasztják el hangsúlyozni, hogy a lefordított történetek kiválóan alkalmasak a tanulásra. Ha komolyan vennénk ezeket a sorokat, azt hihetnénk, hogy a tanítás volt a legfőbb cél. Ezt állítja Kolosi Török János (1635)⁵³ és a Fortunatus-história fordítója (1651).⁵⁴ A gyönyörködtetést egyedül Haller János említi *Hármas Históriájának* (1695) előszavában, de nem felejt el méltatni a tanulás fontosságát sem.⁵⁵

III. „...a’ Magyar nyelvnek tulajdonságátul... nem messze távoztunk”

1. Magyaros fogalmazás – a tartalom pontos visszaadása

A fordított szöveg megformálását illetően az egyik alapkérdés a magyar nyelv sajátosságainak megfelelő fogalmazás és a tartalmi hűség viszonya. Vallási szövegekről lévén szó, a megfogalmazás nemcsak stíláriis, hanem teológiai kérdés is. Lukácsy Sándor Pázmány fordítói elveivel is foglalkozó dolgozatában Szent Jeromos nyomán foglalja össze a – többek között – Pázmány által képviselt álláspontot. „Az a jó fordító tehát, aki az értelmi hűség primátusát a jó stílus esztétikai követelményeivel (euphonia, sermonis elegantia), főként pedig a nyelvi sajátságok (proprietas) tiszteletben tartásával tudja párosítani.”⁵⁶ Lukácsy azt is leírja, hogy a szó szerinti fordítást a szent szövegek tekintélye követelte meg, más esetekben viszont tágabb terület nyílt a szabad átültetésnek. Ez vált uralkodóvá a XVIII. századra. „...ekkor aki [...] »szorgalmas betű-szerént lett fordításá«-val dicsekszik, az irodalom élő áramán kívül rekedt, archaikus jelenségnek számít. A szabad fordítás elve a XVII–XVIII. században általánosan érvényesült, és többször ki is mondatott; Pázmány érdeme, hogy – Szent Jeromos szellemében – a leghatásosabban fogalmazta meg.”⁵⁷

Jómagam a helyzetet bonyolultabbnak látom. Pusztán logikai úton háromféle relációt tételezhetünk fel: vagy a tartalom fontosabb, mint a megfogalmazás, vagy fordítva, vagy pedig egyenrangú a kettő. Nem vagyunk kénytelenek elméleti spekulációkra szorítkozni, hiszen tucatjával lehet hozni példákat a különböző álláspontokra.

Előreveszem a *Novissima Tuba* ajánlását (1639). Itt idézi ugyanis Darholcz Kristóf Tolnai Dali Jánost, aki a legtömörebben és a legvilágosabban határozza meg, melyik az a két terület, ahol a fordítónak otthonosan kell mozognia: a „deáki

⁵² AZ M.DC.XXXVIII. Esztendőre való *Calendarium* mely az Crackai Akadémiában tanító M. Zorawsky Miklos Philosophus és Mathematicus Doctor irasából magyarra fordítottván... Tejfalu, 1638. RMK I. 685; *Kalendarium az M.DC.XXXXIII. Esztendőre. Tonski Iános, Jur: Utr: Medic: Doctor, és Krakai Academiai Mathematicus, irasából Magyarol szerzetetel...* Bécs, 1643. RMK I. 736.

⁵³ KOLOSI TÖRÖK János, *Az Szent János Evangélista és Apostol Historiaia...* Gyulafehérvár, 1635. RMK I. 646. Kolofon.

⁵⁴ *Az Fortunatosrol iratolt... könyvecske... Mely most Németből Magyarra fordított...* Lőcse, 1651. RMK I. 848. Előljáró beszéd.

⁵⁵ *Hármas Istoria... Melyet... Magyar nyelvre fordított... Haller János. Kolozsvár, 1695. RMK I. 1470. Előljáró beszéd. Melynek igen szükséges elolvasása, hogy az egész dolgot jobban érthessük.*

⁵⁶ LUKÁCSY Sándor, *Pázmány fordítói elvei és gyakorlata.* ItK 1990. 1. 1–20.; (2–3.)

⁵⁷ LUKÁCSY, i. m. 3–4.

tudomány” és „a magyar szó ékes folyása”. A kifejezések megválasztása nem teszi szükségessé a hosszadalmas magyarázatot: ismerni kell a nyelvet, *amelyből* fordítunk, hogy tartalmilag hozzáférhetőek legyenek az eredeti szövegben foglaltak; és az elegáns használatát annak a nyelvnek, *amelyre* átültetjük az eredetit. Így lesz a fordítás megfogalmazásában is élvezetes olvasmány.⁵⁸

Pázmány számtalanszor citált mondatát nem tudom másképp értelmezni, mint hogy „az értelem hív magyarázása” és a „szólásnak kedvesen folyó módja” egyformán fontos, a két követelménynek egyszerre kell érvényesülnie. Az érdekesség kedvéért álljon itt egymás után az idézet a Kempis-fordítás előszavából (1624) – majd egy néhány évtizeddel későbbi parafrázisa (1647) a már említett (református körben keletkezett!) jogi tárgyú fordítás előszavából. A megegyező szavakat, kifejezéseket kiemelem.

„[...] a' hiuek vigasztalására, Magyarra fordítam e' könyuecskét. *Igyekeztem azon, hogy a' Deák bötüinek értelmét, híuen magyaráznám; a' szollásnak modgyát pedig úgy eiteném, hogy ne lattatnék Deákból csigázot homályossággal repedezetnek, hanem oly keduesen folya, mint-ha először Magyar embertül, Magyarül iratot volna.*”⁵⁹

„Noha a' Fordításban azon *igyekeztem, hogy a' Deáknak értelmét híven és igazán meg-magyarázzam; mind az által, nem ragaszkodtam tellyességgel a' Bötühöz úgy, kivált-képpen a' nagy Periodusokban, hogy igirül igire a' mellet maradtam volna; mert az ugyan nem-is lehetett, és ha valami részben lehetet volna-is, annak a' Magyar szok csigázásával kellett volna lenni, ki miatt a' szollásnak modgya meg repedezőén, igen homályoson és daraboson esett volna; hanem a' Deáknak értelme mellet meg-maradván, a' Magyarját, a' menyire lehetet folytába eresztettem, és úgy igyekeztem éjteni, ahol az értelme engette, mint ha nem Deákból fordítottatott, hanem először-is Magyarul irattatott volna.*”⁶⁰

Újabban Medgyesi Pálra is szokás hivatkozni, mint aki Pázmányéhoz hasonló elvet képviselt a fordítás módjával kapcsolatban. Teljes joggal, különösen, ami a magyaros megfogalmazást illeti (1636).⁶¹ Kevésbé ismert szerző a század egyik Kegél-fordítója, Deselvics István (1639); itt azért említem, mert ő is az idézettekét vallotta.⁶² Ugyanez mondható el nem kisebb személyiségről, mint Apafi Mihályról (1673).⁶³

Ellentétben a tartalmi hűség és magyaros megfogalmazás egyenrangúságát vallókkal, szép számmal akadtak, akik a tartalom pontos visszaadását fontosabbnak tartották, mint a magyar szöveg csiszolgatását. A „nyelvről nyelvre fordítás” hívei nem sokat törődtek a stílári követelményekkel. Tolnai István leszögezi (1632), hogy a fordítás „simogatásában” csak addig mehet, amíg az eredetit „meg nem szorongatja”.⁶⁴

⁵⁸ L. a 35. jegyzetben i. m.

⁵⁹ Kempis Tamásnak Christos követeserül Négy könyuei. Mellyeket magiarra fordított Pázmány Péter. Bécs, 1624. RMK I. 535. Ajánlás a magyarországi keresztyéneknek. (5v–6r)

⁶⁰ L. a 43. jegyzetben i. m. Az olvasónak. (A4r)

⁶¹ Praxis Pietatis, az az: Kegyesség-Gyakorlás... Fordítottat Angliai nyelvből... Medgyesi Pál... által. Debrecen, 1636. RMK I. 657. A keresztyén olvasóhoz.

⁶² Tizenkét időösséges Elmélkedések... némely részbiül Magyar nyelvre fordítottak... Deselvics Istvántól. Lőcse, 1639. RMK I. 695. Ajánlás Homonnai Drugeth Máriának.

⁶³ ...Wendelinusnak, a' Keresztyen Isteni Tudományrol irott ket könyvei. Mellyek... Magyar nyelvre fordítottanak. Apafi Mihály... által. Gyulafehérvár, 1673. RMK I. 1161. A keresztyén olvasóhoz előljáró beszéd.

⁶⁴ L. a 38. jegyzetben i. m. Az olvasónak szóló levél.

Madarász Márton (1635) sem hajlandó eltérni „a dologtól”: meg van győződve róla, hogy a „hajtogatás, lágyítás” az igazság rovására megy. Egyenesen Szent Ágostontól idéz, aki megmondta, hogy bizonyos dolgokat egyszerűen nem lehet lefordítani.⁶⁵

Szentgyörgyi Gergely (1643) ugyancsak „a dolog mivoltát” helyezi előtérbe „a magyar nyelv folyásának” rovására. A tény megállapításánál tovább megy. Világosan kifejti, hogy ennek mi az oka: mennyei, szentséges dolgokról folyik a szó, és ilyen horderejű témával kapcsolatban nem volna illendő a „csinososságra” fecsérelni az energiát.⁶⁶

Debreceni K. János Deodatus-fordításával (1693) kapcsolatban elmondja, hogy a magyarozott bibliai szövegben a kommentátor olasz fordítását követi. Deodatus is „a Sídó betűhöz” igyekezett ragaszkodni, hiszen szent szövegek esetében fontosabb „a dolog”, mint a fordítás.⁶⁷

Szenci Fekete István (XVII. század) számára Heinrich Müller szövege a mérvadó, még ha maga is belátja, hogy „felette concisus” mivolta miatt még a született németek is nehezen értik meg. A jól ismert okra hivatkozik: nem térhet el „az igaz értelemről”, ezért kerül mindenféle „környül való írást”.⁶⁸

Lehet találni példát arra a felfogásra is, amely szerint a fordítás célja nem az önmagáért való perfekcionizmus, hanem az, hogy a lefordított mű elérje a kívánt hatást. Debreceni Péter Kegel elmékedéseinek lefordításakor (1637) úgy látta, hogy „a szólásnak formái” egyedül akkor tudnak buzgóságot indítani a könyörgőkben, ha a fordításban „a magyar nyelvnek tulajdon folyására” vigyáz. A szerző tehát egyértelműen állást foglalt a nyelvi megformálás primátusa mellett.⁶⁹ Igaz, nem is aratott vele sikert. Éppen a munka pontatlanságai indították arra két év múlva Deselvcis Istvánt, hogy az elmékedéseket újra lefordítsa, megfogalmazva egyúttal az egyenrangúság példái között idézett álláspontját, mely szerint úgy igyekezett megtartani „a magyar szólásnak folyását”, hogy az mindenben egyezzen „a deák exemplárral”.

2. Egyszerű kifejezőmód – cifrázás helyett épület

A megformálás és a tartalom összefüggéseire vonatkozó megjegyzések másik nagy csoportja a stílus milyenségéhez és a fordítás céljához kapcsolódik. A kegyességi irodalomban központi gondolat a „szók cifrázásának” és az „üdvösséges épületnek” a szembeállítás. Az ide tartozó megnyilvánulások egy része egyszerűen leszögezi és indokolja a két dolog összeegyeztethetlenségét.

Alvinci Péter (1632) a tanítást tekinti feladatának, ahhoz pedig nem tartja illőnek „a füleket gyönyörködtető szószaporítást”.⁷⁰ Hivatkoztam már Medgyesi Pálra: olyan részletet is lehetne idézni tőle (1636), amelyben kifejti, hogy a költői, az

⁶⁵ ...*Meisner Sz. Elmékedésinek... Magyar nyelvre való meg-ajándékozása Madarász Martontól.* Lőcse, 1635. RMK I. 652. A jeles és kegyes olvasóhoz való levél.

⁶⁶ *Elmékedések az Örökké-valóságrol. Mellyeket... Magyarra fordított Sz[entgyörgyi] G[ergely].* Pozsony, 1643. RMK I. 747. A kegyes olvasóhoz. Az előszó egyik fejezete: A fordításnak mivoltáról.

⁶⁷ L. a 16. jegyzetben i. m. A kegyes olvasóhoz.

⁶⁸ *Lelki nyugosztalo orak... Mellyeket Magyar nyelvre fordított. Szentzi Fekete István...* Lőcse [XVII. század]. RMK I. 1601. Előljáró beszéd az olvasóhoz.

⁶⁹ L. a 33. jegyzetben i. m.

⁷⁰ *ALVINCI Péter, Egy Rövid Vti Praedikatio...* Kassa, 1632. RMK I. 619. Ajánlás Kapi Andrásnak.

udvari stílus és a nyakatekert jogi nyelv még a filozófiához sem illik, a teológiához még kevésbé.⁷¹

Szárászi Ferenc (1650) teológiailag is megalapozza „a füleket viszkettető szónak cifrázásában” álló beszéd kerülését. Igaz, hogy a Szentlélek első lelki ajándéka az ékesszólás, de ezen nem a „világi mesterséggel öszve rakogatott” cifrázkodást kell érteni: ez az a nyelv, amely a „lelki bölcsességgel” jár egy nyomban.⁷² Nagyari Benedek (1651) Pál apostolt idézi, amikor azt mondja, hogy „az igazság együgyű beszédben szokott járni”. A tartalmas, igaz szöveg legfőbb ékessége „az ő terhes és kiváltképpen való volta”, így semmiféle ráaggatott cifráságra nincs szüksége.⁷³

Felsőbányai S. Mihály (1651) mindössze egy félmondattal határolja el magát „az embereknek fülöket csiklandó” szavaktól.⁷⁴ Komáromi Csipkés György (1653) viszont a tőle megszokott bőbeszédűséggel részletezi a másoktól már idézett érveket, megtámogatva „a Pátereknek nevezetett, régi tanítóktól” kölcsönzött citátumokkal. Új argumentum az eddigiekhez képest: a sok cifrázás könnyen vezethet odáig, hogy az eredeti szövegek „néha majd ellenkező értelemre fordíthatnak”.⁷⁵

Az utóbbi idézett református fordítókhoz teljesen hasonlóan zárkózik el a „hímegető ékes szóktól” a katolikus Malomfalvai Gergely (1653).⁷⁶

Debreceni K. Jánosnak a Deodatus-fordításához fűzött magyarázataiban (1693) – a jól ismert érvelés mellett – új elem a dísztelen, tömör kifejezőmód irodalmi szempontú jellemzése. A fordító valósággal kihívásnak érzi, hogy „a nagy és mélységes dolgokról” hogyan lehet könnyen felfogható módon tanítani. Ezzel kapcsolatban szépen megfogalmazza a közérthető, egyszerű, világos stílus eszményét.⁷⁷

3. „Együgyűek” és „úri rendek”

A stílus és tartalom összefüggéseinek tárgyalásánál újabb csoportot alkotnak azok a megjegyzések, amelyek a megcélzott közönségréteget is érintik. Már az eddigiekben is esett szó „együgyű stílusról” és „együgyű lelkekről”; a következőkben azokra a megnyilatkozásokra hivatkozom, amelyek szorosan kapcsolódnak a fordítások reménybeli olvasóihoz.

Madarász Márton Meissner-fordítása (1635) azért „üres az udvari ékesszólástól”, hogy az „együgyűek” segítségére és épülésére tudjon válni.⁷⁸ Más szavakkal ugyanezt fogalmazza meg Veresmarti Mihály (1639).⁷⁹

⁷¹ L. a 61. jegyzetben i. m.

⁷² SZÁRÁSZI Ferenc ford., *A' keresztényi vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanító Catechesis...* Amszterdam, 1650. RMK I. 829. A keresztény olvasónak.

⁷³ L. a 8. jegyzetben i. m. Vö. TARNAI – CSETRI, 145.

⁷⁴ *A' Léleknek Uti költsége... Anglusból Magyar nyelvre fordítottat Felseő-Bányai S. Mihály által.* Utrecht, 1651. RMK I. 850. A keresztény olvasóhoz.

⁷⁵ *Az Keresztény Isteni-Tudománynak... rövid summaia... Mellyet... Magyar nyelvre fordított Comaromi Csipkés György.* Utrecht, 1653. RMK I. 877. A kegyes olvasóhoz.

⁷⁶ *Belső-képpen indító Tudomány, Mellyet... meg jöbitott... Malomfalvai Fr. Gergely.* Bécs, 1653. RMK I. 870. Előljáró írás.

⁷⁷ L. a 16. jegyzetben i. m. A kegyes olvasóhoz.

⁷⁸ L. a 65. jegyzetben i. m. Ajánlás Vári Zsigmondnak.

⁷⁹ VERESMARTI Mihály, *Intő 's Tanító Levél...* Pozsony, 1639. RMK I. 697. Az keresztény olvasónak, ez írás alkalmatosságáról.

Hasonló szellemben nyilatkozik Bökényi Filep János (1652), aki „az együgyű buzgó lelkeket” szembeállítja azokkal, akik „az egész tudományt bé nyelni láttanak”.⁸⁰ Az „együgyű községet” az unitáriusok is emlegetik (1700), ugyancsak megkülönböztetve a „bölc, eszes, és okos Philosophusoktól”.⁸¹

A megcélzott közönség nem feltétlenül csak a stílussal kapcsolatban kerül szóba, hanem attól függetlenül is. Gyakori a tudósabbak és az egyszerűbb lelkek megkülönböztetése. Elég felsorolni néhányat a legjellegzetesebb rokon értelmű fogalmakból, fogalompárokából. Tudósak–együgyűvek (Tolnai István, 1632),⁸² vékony tudományú emberek (Margitai Péter, 1632),⁸³ fenn járó, nagy elméjű emberek–gyengébb, alacsonyabb elméjűek (Pankotai Ferenc, 1650),⁸⁴ gyengék (Somosi Petkó János, 1656),⁸⁵ perfectisták–tanulni igyekező gyengék (Nógrádi Mátyás, 1672),⁸⁶ Szentírásban tudósok, forgottabbak–gyenge elméjű olvasók (Örvendi Molnár Ferenc, 1692),⁸⁷ tudósak–együgyűek (Felvinczi György, 1694),⁸⁸ együgyűek (Pápai Páriz Ferenc, 1698).⁸⁹

Tartalmasabb információval szolgál Mikolai Hegedüs János (1648), amikor arról szól, hogy „a nagyok, a tudósok” helyett „az együgyű gyengéket, az aprókat” igyekszik lelkileg növelgetni. Ha ehelyett disputációkat ír, „jól előrugaszkodik” a tudományos pályán – ennek ellenére hű marad választott célkitűzéséhez.⁹⁰

Szatmárnémeti Mihály (1673) figyelembe veszi a témájához kapcsolódó korábbi könyveket: azok „nagy elmékhez valók” (és el is fogytak), az ő munkája pedig „együgyűképpen iratott”. Ezt tanulságos példával támasztja alá: még „a gyenge leányzók is” meg fogják érteni.⁹¹ Hasonló a helyzet Csuzi Cseh Jakab Perkins-fordításával (1680). Az eredeti „scholaiképpen” íródott. A fordító úgy dolgozta át, hogy „minden csekély elme” épülhessen belőle.⁹²

Az „együgyűek” speciális rétegét alkotják a „cselédek”, a puritánus kegyességi irányzatok által megcélzott közönség. Ez alkalommal elegendő említeni Mikolai Hegedüs Jánost (1648), aki szerint a „házi gazdáknak” meg kell tanítaniuk cselédeiket „a Religio fejére”,⁹³ vagy Komáromi Csapkés Györgyöt (1666), aki hasonlóképpen írja elő a „cselédes gazda” kötelességét.⁹⁴

⁸⁰ Mennyei Lampas... Melly... Anglusbol Magyar Nyelvre fordéttatott Bökenyi Philep János által. Utrecht, 1652. RMK I. 862. A keresztyén olvasóhoz.

⁸¹ HORVÁTH Ferenc, *Apologia fratrum Unitariorum, az az, Az Unitárius Atyafiaknak Mencségére... rendeltetét Írás*. Kolozsvár, 1700. RMK I. 1557.

⁸² L. a 38. jegyzetben i. m.

⁸³ MARGITAI Péter, *Temető Praedikatiok...* Debrecen, 1632. RMK I. 607. Ad Lectorem.

⁸⁴ L. a 14. jegyzetben i. m.

⁸⁵ L. a 15. jegyzetben i. m. Vö. TARNAI – CSETRI, i. m. 147.

⁸⁶ L. a 24. jegyzetben i. m.

⁸⁷ ÖRVENDI MOLNÁR Ferenc, *Lelki Tarhaz...* [a Biblia könyveinek summája magyar ritmusokban]. Lőcse, 1692. RMK I. 1431. Előljáró beszéd.

⁸⁸ L. a 48. jegyzetben i. m. A Patrónushoz.

⁸⁹ L. a 37. jegyzetben i. m. Előljáró beszéd.

⁹⁰ *SzenteK Napi-Száma...* Fordéttatott Mikolai Hegedüs János által. Utrecht, 1648. RMK I. 815. Ajánlás Váci Andrásnak és Komáromi Istvánnak.

⁹¹ SZATHMÁR-NÉMETHI Mihály, *Az örökke valo Egy Isteni állatban lévő Három Személyeknek Mutato Tüköre...* Kolozsvár, 1673. RMK I. 1150. Ajánlás Bornemisza Annának.

⁹² CSUZI CSEH Jakab, *Lelki Bölcseségre Tanító Oskola...* Debrecen, 1680. RMK I. 1242. A keresztyén olvasóhoz.

⁹³ *Az Istenes Tselédeknek Lelki Prebenájok...* Fordéttatott Mikolai Hegedüs János által. Utrecht, 1648. RMK I. 814. Ajánlás Pataki Szabó Istvánnak és Váradai Szabó Istvánnak.

⁹⁴ L. a 19. jegyzetben i. m. Említhetnénk még Medgyesi Pált és Köleséri Sámuel. A cselédes gazdáknak szóló irodalomról: TARNAI Andor, *A váradai Orator extemporaneus*. In *Klaniczay Tibor-emlékkönyv*. Sajtó alatt.

Bármennyire sok példa akadt is az „együgyű” népek fordított munkákra, ez nem jelenti azt, hogy másokhoz ne szóltak volna a fordítások. Nánási Gábor (1671) az „úri és városi rendeket” célozta meg.⁹⁵ A latinból átültetett „politica-philosophiai okoskodást” a fordító „ez mostani udvarisággal teljes világ fiainak elméjéhez” szabta.⁹⁶ Pápai Páriz Ferenc *Pax Aulae*-ja (1696) témájából következően az „udvart tartó nagy emberek, udvari cselédek” érdeklődésére tart számot (az utóbbiak nem tévesztendőek össze a „házi cselédekkel”).⁹⁷

Készült fordítás kifejezetten a szerzetesek használatára: Szenkviczi Pál (1677) a klarisszáknak ajánlja pseudo-Bonaventura-fordítását.⁹⁸ Illyés András Avancinus-fordításának (1690) eredetije a szerzetesekhez „volt alkalmaztatva” – az átdolgozás azonban úgy készült, hogy a könyv „minden rendeknek” hasznára váljon.⁹⁹

A „minden rendeket” egyébként gyakran emlegetik: érdekesek azok az esetek, amikor a szerző részletezi is, kik jelentik számára ezt a közönségreteget. Például „felső vagy alsó magyistrátus, egyházi személy, cselédes gazda, vén avagy iffiú, nős avagy nőtelen, férfiú avagy aszszony állat, gazdag avagy szegény” (1685);¹⁰⁰ „férfiak s asszonyi állatok, mind felsőbb, mind közép, s mind alsóbb renden lévők” (Otrokocsi Fóris Ferenc, 1699);¹⁰¹ „mind tanítók, mind hallgatók, mind urak s mind szolgák, mind nagyok, mind kicsinyek”.¹⁰²

4. Filológiai pontosság

A fordításokkal kapcsolatban gyakran meg lehet figyelni a filológiai pontosságra való törekvést. Ez sokszor összefügg az ellenkező nézetek megcáfolásával. Az igényes vitatkozó ugyanis nem hagyhat kétséget afelől, hogy egzakt módon idézi és értelmezi ellenfelét. A katolikus Tasi Gáspár fogalmazza meg a legáltalánosabban (1640), hogy hazánkban is tombolnak a „szünetlen vetekedések” a „hitbéli hasonlásokról”. Ha el akarunk igazodni a külföldi eredetű érvek, ellenérvek és cáfolatok között, meg kell vizsgálnunk a forrásokat.¹⁰³

A már többször említett lutheránus–kálvinista vitában (1633) Lethenyi István a „Calvinista Doctorok” megcáfolásakor érveiket nemcsak lefordítja – nehogy a fordítás során elkövetett torzítással lehessen vádolni –, hanem „önnen magok könyvökből” idézi őket.¹⁰⁴

⁹⁵ NÁNÁSI Gábor, *Lelki Tudakozódás*. Kolozsvár, 1671. RMK I. 1178. A kegyes olvasóhoz.

⁹⁶ L. a 46. jegyzetben i. m.

⁹⁷ L. a 26. jegyzetben i. m.

⁹⁸ SZENKVICZI Pál ford., *Szent Bonaventura... Könyvecskéi mellyek... Elsőbenn; Magyarrá fordéttattanak*. Pozsony, 1677. RMK I. 1281. A kegyes olvasóhoz.

⁹⁹ A' Kristus Jesus Elete és tudománya... Avancinus Miklos Pap-által. Es Szorgalmatosson meg-magyarázattott... Illyes Anáras-által. Nagyszombat, 1690. RMK I. 1395. Előljáró beszéd az olvasóhoz.

¹⁰⁰ Minden Imádságoknak Veleje... Melly... Magyarra fordítottott, egy akkori bújadosó által. Lőcse, 1685. RMK I. 1342. A keresztényen olvasóhoz.

¹⁰¹ Isten előtt járóknak tökéletessége... Mellyet A' Sz. Irásból, és a' régi Sz Atyáknak s-egyéb hiteles Doctoroknak tanításokbul... le-írt Otrokocsi Foris Ferencz... Nagyszombat, 1699. RMK I. 1547. Ajánlás Esterházy Pálnak és Thököly Évának.

¹⁰² L. a 68. jegyzetben i. m.

¹⁰³ L. a 12. jegyzetben i. m.

¹⁰⁴ L. a 27. jegyzetben i. m. Az Augustana Confessorul való elől-járó beszéd.

Medgyesi Pál Vásárhelyi Dániellel, a kolozsmonostori jezsuita iskola tanárával vitatkozva (1640) huszonkét „régí Páter” érvelését vizsgálja végig. Hangsúlyozza, hogy nem idézetgyűjteményekből veszi a szövegeket, hanem a páterek „tulajdon maguk könyvéből”. Megadja a mű címét, a kötetszámot, a lapszámot, de még a hasáb számát is, a kiadás helyével és idejével egyetemben. Héber és görög nyelvészeti kérdésekben visszautasítja Vásárhelyi érveit, sőt bebizonyítja, hogy a jezsuitának van még mit tanulnia.¹⁰⁵

Evagélikus–katolikus vitából is lehet példát hozni arra (1643), amikor nem „piaci hírekből”, hanem az ellenfél által kiadott könyvekből kerülnek elő a cáfolandó állítások.¹⁰⁶

Az angliai independentizmusról szóló munkájában (1654) Miskolci C. Gáspár felsorolja, hogy mely szerzők mely könyveiből szemelgetett az olvasó „kelletlen kedvéért”.¹⁰⁷

Tolnai F. István egy katolikus „páterrel” vitatkozik (1679). Hogy ne mondhasák: a fordításban „eltekeri” a „pápás írásmagyarázó doctorok” és a „régí atyák” tanúbizonyosságát, minden alkalommal az eredeti nyelven is idézi őket.¹⁰⁸

Arra is van példa, hogy a magyar fordításhoz az eredetin kívül egy más idegen nyelvű változatot is figyelembe vettek. A *Praxis pietatis* előszavában (1636) Medgyesi leírja, hogy Szenci Molnár Albert a munkát egy német fordításból kezdte el magyarra fordítani. Medgyesi közben már néhány részletét angolból lefordította, sőt a *Szent Ágoston vallásával* együtt ki is adta. Amikor Szenci erről tudomást szerzett, igen megörült, mert tapasztalta a német szöveg fogyatékoságait. Ő bízta Medgyesit, hogy készítsék el a fordítást a német és az angol összevetésével.¹⁰⁹

Illyés András latin és olasz szöveg alapján fordította munkáját (1688). Nagy hasznát látta ennek a módszernek, mert „ahol egyikben homályos értelem volt”, meg tudta fejteni a másiktól.¹¹⁰

Jó példa a filológiai igényességre Deselvics István Kegel-fordítása (1639). Debreceni Péter korábbi szabadabb átdolgozása szigorú mércével mérve nem látszott elfogadhatónak. Ha hinni lehet Deselvicsnek, az ajánlás címzettje, Homonnai Drugeth Mária kérte meg, hogy a korábbi magyar változat „a deák exemplárral conferáltassék”. Deselvics kollegiális módon mentegezni igyekszik Debrecenit, hogy talán egy „Cálvinistáktul megvesztegettetett” latin kiadás fordulhatott meg a kezében; mindazonáltal eljárását „maga gondatlanságnak” minősíti, „mert az Originale exemplárt meg kellett vala keresni az fordítónak”.¹¹¹

A század egyik pseudo-Bonaventura fordításának eredetijét a fordító, Kéri Sámuel (1660) a „doctor seraphicus” hiteles művének tartja.¹¹² Szenkvicz Pál (1677) viszont tájékoztatja az olvasót, hogy a fordítás alapjául szolgáló munkát nem mindenki ismeri el Bonaventura művének. Ő maga állást foglal Bonaventura

¹⁰⁵ MEDGYESI Pál, *Sz. Atyák öröme...* Gyulafehérvár, 1640. RMK I. 701.

¹⁰⁶ L. a 40. jegyzetben i. m. Az olvasóhoz.

¹⁰⁷ *Angliai Independentismus... Magyar nyelven ki bocsáttatott Miskolci C. Gaspar által.* Utrecht, 1654. RMK I. 893. A gonosz szemű olvasóhoz.

¹⁰⁸ TOLNAI F. István, *Igaz Keresztényi és Apostoli Tudomány s' vallás Utára vezető... Kalauz...* Kolozsvár, 1679. RMK I. 1236. A keresztény olvasóhoz.

¹⁰⁹ L. a 61. jegyzetben i. m. Ajánlólevél Lónyai Zsigmondnak.

¹¹⁰ L. a 31. jegyzetben i. m.

¹¹¹ L. a 62. jegyzetben i. m.

¹¹² KÉRI Sámuel ford., *A Boldogságos Szűz Zsoltár-könyve...* Bécs, 1660. RMK I. 954.

szerezősege mellett, meggyőződését érvekkel támasztja alá. A fordításhoz két, egymástól eltérő kiadást használt, és megpróbálta rekonstruálni az általa helyesnek tartott szöveget.¹¹³

5. Átdolgozások

A filológiai pontosság igényével ellentétes a szabadabb átdolgozás, mégis sokan megengedték maguknak. Debreceni Péter Kegel-fordítása (1639) más összefüggésekben többször is szóba került. Kéri Sámuel „új móddal homlokozta meg” *Kereszttyén Senecáját* (1654);¹¹⁴ Nógrádi Mátyás „úgy megcirkálta” Hildersam írását (1672), hogy a dolog lényegére összpontosítva más szerzőkből is bőven kiegészítgette.¹¹⁵ Volt már már szó Csuzi Cseh Jakabról, aki Perkins „scholaiaképpen” fogalmazott könyvét „a csekély elméknek megfoghatása szerént” dolgozta át (1680). Erdődi János magyar Szent Ágostonjának előszavában (1689) a megrendelőre hivatkozik, aki nem kívánta, hogy a fordításban „mindenek szóra observáltatnának”.¹¹⁶ Lehetett persze egészen hétköznapi oka is, ha bizonyos részek kimaradtak az eredetiből: Debreceni T. István (1685) „a papirosnak szűk volta miatt” volt kénytelen elhagyni valamennyit Perkins művéből.¹¹⁷

6. Fordítástechnikai problémák

A fordítások előszavait olvasgatva sok olyan megjegyzésre akadhatunk, amely technikai részletkérdésekhez kapcsolódik. Többen is felfedezték, hogy a magyar „bővebb szókkal” él, mint sok idegen nyelv. Szoboszlai Miklós Diest-fordításával (1648) kapcsolatban mentegetőzik, hogy ami a „deák textusban” egy szó, azt a fordításban sokszor több szóval kell kifejezni.¹¹⁸ Hasonló a helyzet a némettel, amint azt egy imádságoskönyv ismeretlen fordítója megfigyelte (1685).¹¹⁹

Tasi Gáspárnak a Bellarminus-traktátus teológiai szakkifejezéseivel adódtak problémái (1639). Ha indokoltnak érezte, megadta az eredeti latin kifejezést, hátha valaki az ő fordításához képest „értelmesebben kimondhatja”. Fontos felismerése, hogy nem lehet minden esetben szót szóval fordítani, mert olykor éppen az el rossz irányba.¹²⁰

¹¹³ L. a 98. jegyzetben i. m.

¹¹⁴ L. a 18. jegyzetben i. m. Előjáró beszéd.

¹¹⁵ L. a 224. jegyzetben i. m.

¹¹⁶ A' Léleknek Istennel való magános beszélgetési, Mellyek... Magyar nyelvre fordítottak, Erdődi János... által. Debrecen, 1689. RMKI. 1372. Előjáró beszéd.

¹¹⁷ Kettős kereszt... Mellyet... Magyarra fordított, Debreceni T. István. Debrecen, 1685. RMKI. 1330. Az olvasóhoz.

¹¹⁸ A szent Daviáknak öt követskái... [melyeket] Anya-nyelvoel meg-ajándékozott Szoboszlai Miklos... Debrecen, 1648. RMKI. 802. A kegyes olvasónak.

¹¹⁹ L. a 100. jegyzetben i. m.

¹²⁰ Elménknak Istenben föl-menetelérül... Bellarminus... Könyvechkéje. Mellyet mostan Magyarúl irt... Tasi Gáspár. Bártfa, 1639. RMKI. 687. Ajánlás Esterházy Miklósnak.

Kászoni János magyar jogi szövegében (1647) először nem akarta lefordítani a közismert latin szakkifejezéseket, de aztán azokra hallgatott, akik azt javallották, hogy „egészlen magyarul bocsáttatná ki” munkáját.¹²¹

Komáromi Csipkés György új magyar teológiai szakkifejezéseket alkot, így próbálja pontosabban visszaadni az „Autor” terminusainak „valóságos jegyzését”. Saját fordítási módszerével kapcsolatban több megjegyzést is tesz. Különösen érdekes az a fejtegetése, amelyben beismeri, hogy szövege „nehéz értelmű”, hiszen csak azok tudják követni, hogy miről van szó, akik „az oskolákban az tisztességes tudományokban, kiváltképpen pedig az Logicában és Metaphysicában, Isten kegyelme által alkalmas épületet vettek”. Azzal biztatja olvasóját, hogy ha végképp nem érti a szöveget, ne szégyellje megkérdezni attól, aki el tud igazodni benne.¹²²

A gyógynövényekről szóló könyv fordításában (1669) Nadányi János igyekezett a „szemérmes dolgokat” inkább „tiszteséges szóval kifejezni”, mint a „Medicusok vastag beszédével”. A témából adódóan gyakran találkozott olyan nehéz szavakkal, amelyek a „dictionáriumban” sincsenek benne. A kritikus esetekben saját magyarítása mellé odaírta az eredetit is, hogy szükség esetén „a végére lehessen menni” a pontos jelentésnek.¹²³

Apafi Mihály Vendelinus-fordításában (1673) magyarul adja vissza a logikai és metafizikai terminusokat. Belátja, hogy ezek eleinte „némelyeknek darabosoknak fognak látszani”, de bízik a megszokásban. Sőt szerinte „boldogabbak volnánk”, ha „a magyar fordítók” már régen ezt a módszert követték volna.¹²⁴

Haller János a *Hármas História*ban (1695) a régi városnevekkel kapcsolatban tartotta szükségesnek elmondani, hogy miért hagyta változatlanul őket: egyrészt a „régí együgyü munkák” iránti tiszteletből, másrészt, hogy lehessen tudni, mi volt a nevük „régenten”.¹²⁵

IV. „Serkennyetek-fel azért, Tudósok...”

1. Irigyek és gonoszok

E pont alatt különböző vegyes adalékokból válogatok. Elsőként azokból a megjegyzésekből, amelyek a korabeli szellemi atmoszféráról, a fordítással kapcsolatos „kritikai” magatartásról árulkodnak. A hangulat feszült, a magyarul írók és magyarra fordítók munkáját gyanakvás, ellenségeskedés kíséri.

Laskai János elmélkedései (1644) elég kedvezőtlen képet festenek az irodalmi gondolkodásról. Sokan nem tudnak latinul, de nemcsak a latin, hanem a magyar könyveket sem becsülik semmire. Akik viszont megértik a latint, arra büszkék annyira, hogy a magyar irodalmat semmibe veszik, „könyvtartójukból is kivetnék” az anyanyelvű munkákat. Legtöbb kárt az „irigyek” okozzák, akik az első oldalak alapján, ha az nem tetszik nekik, „halálra sententiázzák” az egész könyvet.¹²⁶

¹²¹ L. a 43. jegyzetben *i. m.* Az olvasók, hol mi dolgokról tudósíttatnak.

¹²² L. a 75. jegyzetben *i. m.*

¹²³ L. a 42. jegyzetben *i. m.*

¹²⁴ L. a 63. jegyzetben *i. m.*

¹²⁵ L. az 55. jegyzetben *i. m.*

¹²⁶ L. a 13. jegyzetben *i. m.*

Miskolci C. Gáspár (1654) egyáltalán nem leplezi dühét a gáncsoskodók ellen. A szokásos szerénykedések helyett inkább fenyegetőzik: jól gondolja meg az akadémikuskodó, mielőtt beleköt művébe, mert lehet, hogy az ő fogyatékoságaira fog fény derülni.¹²⁷ Selyei Balog István (1655) sem sokkal elnézőbb a kritikushoz: először nézzon körül saját háza táján, és ha az adott témáról jobbat írni nem tud, „légyen magának és hallgasson”.¹²⁸

Debreceni K. János is az emberek „gonoszságán és irégyységén” kesereg (1693). Nem annyira harcias, mint az előbbi szerzők, inkább azt fontolgatja, hogy az adott állapotok közepette érdemes-e egyáltalán fordítani. Az amúgy is feszült légkörben további baj, hogy olyan patrónus is alig akad, aki nem az „evilági elmúlándó dolgokra” áldoz, hanem a „lelkiekre”, a „halhatatlan emlékezet szerzésére”.¹²⁹

2. A régiek emlékezete

Az anyanyelvű irodalom kedvezőtlen megítélése ellenére többen is megfogalmazták az igényt, hogy a szellem embereinek munkáját meg kellene becsülni. Miskolci Csulyak Gáspár azon bánkodik (1691), hogy az ő fordításánál sokkal hasznosabb magyar munkák is „a molyok eledelivé tétetnek”. A fő ok szerinte is a patrónusok hiánya és az általános gyűlölködés.¹³⁰ Köleséri Sámuel kiadja Czeglédi István művét (1675), hogy valamicskét ezzel is javítson a helyzeten, amelyben „tudós embereinknek” híre, neve testükkal együtt sírba száll.¹³¹ Tarnóczi István a magyar szentekről szóló művének előszavában (1695) azt írja, hogy talán egyetlen ország sem feledkezett meg annyira szentjeiről, mint Magyarország: a zivataros századok során „eltöröltetett a régiek emlékezete”.¹³²

Az emlékezetre méltó dolgok megőrzéséhez kapcsolódik az írott szó szerepének hangsúlyozása. Igaz, nem mindenki lehetett tisztában ennek jelentőségével. Stankovics János (1670) megromlott egészségi állapota miatt kénytelen visszavonulni a szószékről, és „ha nem különben, de csak írásával” próbál valamiféle hasznot hajtani.¹³³

A korszak legjobbjai, mint például a már sokszor idézett Köleséri Sámuel (1673), szép szavakkal méltatják azokat, akik írásaikkal „holtok után” is tanítanak.¹³⁴ Azt írott szó hatalmával Szatmárnémeti Mihály is tisztában van, de ő inkább panasz-kodik, keveselli az írást. Persze nem marad adós a buzdítással sem: „Serkenjetez fel azért, tudósok, és úgy tanítsatok, hogy írjatok is...”¹³⁵

¹²⁷ L. a 107. jegyzetben i. m.

¹²⁸ SELYEI BALOG István, *Temető Kert...* [Halotti prédikációk]. Várad, 1655. RMK I. 906. Az olvasóhoz.

¹²⁹ L. a 16. jegyzetben i. m.

¹³⁰ L. az 51. jegyzetben i. m.

¹³¹ CZEGLÉDI István, *Már minden épületivel [...] együtt elkészült Sion vára*. Kiadta Köleséri Sámuel. Sárospatak – Kolozsvár, 1675. RMK I. 1187. Czeglédi István életének és halálának rövid leírása.

¹³² TARNÓCZI István ford., *Regi Magyar Szentseg, Avagy: Magyar-Ország... ötven Szenteknek, és Bölögynak le-képzett élete...* Nagyszombat, 1695. RMK I. 1483. Az olvasóhoz.

¹³³ *Rövid és Summa-szerent-valo bizonyítása a' Lutherista és Calvinistas Purgatoriumának. Szedegettetett és irattatott...* Stankovics Janos által. Loréto, 1670. RMK I. 1108. A kegyes olvasónak.

¹³⁴ KÖLESÉRI Sámuel, *Arany Alma Avagy... XXX. Predikatiok...* Debrecen, 1673. RMK I. 1144. Ajánló levél a debreceni tanácsnak.

¹³⁵ SZATHMÁRNÉMETI Mihály, *A Négy Evangelisták szerint valo Domonica...* [prédikációk]. Kolozsvár, 1675. RMK I. 1179. Ajánlás Teleki Mihálynak.

Külön antológiát lehetne összeállítani az előszókba épített történelmi, művelődés- és irodalomtörténeti áttekintésekből, összefoglalókból. Ez alkalommal a témához kapcsolódva néhány olyan esetre hivatkozom, amikor az elődök munkájából a fordítói tevékenységet tartották érdemesnek számon tartani.

Iratosi T. János (1637) a reformáció legjelesebb magyar szerzői közül említ néhányat.¹³⁶ Mikolai Hegedüs János (1648) elmondja, hogy milyenfajta írásokra volna szükség Magyarországon, és felsorol néhányat a magyarra fordított hasznos művek közül.¹³⁷ Somosi Petkó János (1656) a hasznos magyar fordítások sorában Károlyi, Szenci Molnár, Medgyesi, Mikolai, Komáromi munkáit említi, de szól a *Helvetica Confessio*, a *Chronica mundi* és Werbőczy *Decretuma* magyar változatáról is.¹³⁸ Apafi Mihály Vendelinus-fordítását többen is emlegetik – ma már nehéz volna eldönteni, hogy a munka vagy a fejedelmi személy iránti tisztelettől indíttatva-e (Nánási Gábor, 1671;¹³⁹ Köleséri Sámuel, 1675;¹⁴⁰ Martonfalvi György, 1679¹⁴¹).

3. Fordítók és fordítottak

Végezetül egy-két érdekesség az eredeti és a fordítás viszonyának különlegesebb példáiból. Volt szó olyan esetről, amikor korábbi magyar szerző latin munkáját fordította valaki magyarra (Gyulai Pál levele). Komáromi Csipkés György (1665) csillagászati tárgyú művét először latinul fogalmazta, majd anyanyelvére fordította.¹⁴² Illyés András maga hivatkozik rá (1680), hogy a szentek életét először olaszul írta meg, azután fordította magyarra.¹⁴³ Amikor Komáromi Csipkés György Bársony György váradi püspök művével vitázik, a könyvét fordításnak tünteti fel. A fikció szerint az eredeti szerzője egy bizonyos Agricola Arbutus, aki „egy pápista discursust” „rázogattott meg”. A magyar változat pedig egyenesen „Mesopotámiában” látott napvilágot.¹⁴⁴ Volt már szó olyan esetekről is, amikor a vizsgált korszakon belül ugyanazt a művet többen is lefordították magyarra. Az arra vonatkozó magyarázatot, hogy Kegelt miért fordították le kétszer, idéztem. Heinrich Diestet hárman is lefordították. Az utolsó fordítás kiadója, Udvarhelyi György (1661) tud a két előző magyar változatról, de „idvezült Atyjafia”, Udvarhelyi Péter „nevének boldog emlékezetiért” a kéziratban maradt munkát kinyomatja.¹⁴⁵

¹³⁶ L. a 17. jegyzetben i. m.

¹³⁷ *Az mennyei igasságnak tüzes oszlopa... Fordítottat Mikolai Hegedüs János által.* Utrecht, 1648. RMK I. 812. Ajánlás Gyulafi Lászlónak.

¹³⁸ L. a 15. jegyzetben i. m.

¹³⁹ NÁNÁSI GÁBOR, *Lelki Tudakozódás*. Kolozsvár, 1671. RMK I. 1178. Ajánlás Verese gyházi Mihálynak.

¹⁴⁰ L. a 131. jegyzetben i. m. Ajánlás Apafi Mihálynak.

¹⁴¹ *Martonfalvi György... Taneto és Czafolo Theologiaja: Mellyet Amesius és Vendelinus szerint irt...* Debrecen, 1679. RMK I. 1231. A kegyes olvasónak.

¹⁴² *Az Iudicaria Astrologiarol. és Űstökös Csillagokrol... Mellyet... magyarrá tett... Comaromi C. György.* Debrecen, 1665. RMK I. 1023. Ajánlás Debrecen előjáróinak.

¹⁴³ L. a 31. jegyzetben i. m.

¹⁴⁴ *Valo dolgok közül vettetett Altal-allatozas... Melly iratott először deák nyelven 's az után magyarrá tététt Agricola Arbutus által, Mesopotamiában.* [Valójában: Sárospatak, 1667.] RMK I. 1060. A jóakaró olvasónak.

¹⁴⁵ *Öt Sima kövekkel el-készitet David Parittyaja... Mellyet... Magyar nyelven tolmátslott Udvarhelyi Péter.* Kassa, 1661. RMK I. 975. A keresztyén olvasóhoz.

Különös érdekessége Bökényi Filep János Potts-fordításának (1652), hogy az eredeti szerzője latin levélben üdvözölte a fordítót, amit az nem is mulasztott el a kiadás élére helyezni. Az angol „pastor” kifejezte a magyar változat megjelenése miatti örömét, és reményének adott hangot, hogy munkája így a magyar hívőknek is épülésére válhat.¹⁴⁶ Az idegen mű szerzője nem mindig volt ilyen készséges. Csuzi Cseh Jakab (1680) egyik forrása, Voetius Gisbert nem engedte, hogy munkáját „in vernaculas lingvas” fordítsák. Csuzi elmésen kijátszotta a szerzői „copyright”-ot: úgy értelmezte, hogy Voetius nyilván az egész könyv átültetését tiltotta meg, de az ellen bizonyára nincs kifogása, ha a fordító „méhek módjára harmatot szed” innen-onnan...¹⁴⁷

Összegzőképpen ismételten hangsúlyozom, hogy dolgozatomban a korabeli szerzők által érintett kérdéskörök meghatározásával a XVII. századi fordításirodalom kritikátörténetének egy lehetséges vázlatát szerettem volna körvonalazni. Céloom nem annyira az egyes szerzők, művek, kérdések részletes vizsgálata volt, mint inkább az összefoglaló áttekintés. Azt kívántam bemutatni, hogy a területhez kapcsolódó megnyilvánulások hogyan függenek össze egymással; a sok helyről összegyűjthető, szétszórt – és az eddigi kutatás által legnagyobb részét figyelmen kívül hagyott – adatok hogyan állnak össze egységes rendszeré.

István Bartók

« LA BONNE TRADUCTION EST DONC NÉCESSAIRE ET UTILE... »

Esquisse à l'histoire de la critique de la littérature traduite en Hongrie entre 1630 et 1700

Le but de l'étude est d'esquisser un système de points de vue servant à l'examen de l'histoire de la littérature traduite de l'époque. L'auteur a l'intention de présenter – à l'aide de remarques dispersées qui étaient négligées, pour la plupart, par la recherche jusqu'à nos jours, et qui peuvent être ramassées à plusieurs endroits – les problèmes concernant la traduction auxquels s'intéressaient ceux qui, à l'époque, cultivaient la littérature. Les sources principales sont avant tout les dédicaces et les préfaces des ouvrages y relatifs. Les motifs et le but de la translation de tel ou tel ouvrage sont souvent expliqués. L'un des thèmes des plus discutés du siècle, c'est le rapport de l'original à la traduction. Nombreux sont ceux qui traitent des problèmes comme: les relations de la formulation avec la fidélité, au point de vue du contenu, la corrélation entre la façon de s'exprimer et le public visé, l'exigence de l'exactitude philologique et la liberté du remaniement. Une attention spéciale est consacrée à des questions de détails de la technique de la traduction et de la méthodologie.

¹⁴⁶ L. a 80. jegyzetben *i. m.* Johanni Philippo BÖKÉNYI ford.: Thomas POTT, *Ecclesiae Anglicanae Pastor*. A. 1652. die. 20 Junii. Ultrajecti.

¹⁴⁷ L. a 92. jegyzetben *i. m.*